

Віктор Коцур
(Переяслав-Хмельницький)

АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ НУМІЗМАТИКИ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються актуальні напрями та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні.

Ключові слова: середньовічна нумізматики, монети, актуальні напрями, організаційні основи, Україна, дослідження.

В останні роки посилюється інтерес до історії та розвитку української нумізматики. Ця спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає історію грошового обігу за його матеріальними залишками і пов'язана зі специфічними історичними джерелами: монетами, медалями, жетонами, в її рамках також досліджується історія техніки монетної справи, розвиток медальєрного мистецтва та інші питання. Нумізматики також тісно пов'язана із археологією, де монети, що знаходяться в процесі розкопок, відіграють роль абсолютних елементів щодо датування [14, с. 372].

Нумізматики пройшла декілька етапів розвитку у вітчизняній історіографії, кожен із яких характеризувався фокусуванням на певний період історії грошового обігу. Так, зокрема, ХІХ століття характеризувалось дослідженням атрибуції та класифікації монет князівського карбування у Київської Русі. У питанні дослідження класифікації та типології давньоруських срібляників особливу увагу заслуговують праці Івана Толстого, яким було виділено 4 типи монет Володимира Великого, один тип монет Святополка Окаянного та п'ять типів монет Ярослава Мудрого, а також окреслено періоди їхнього карбування, складено штемпельні ланцюжки [13]. У другій половині ХІХ століття відбулися перші спроби класифікації монет Галицько-Руського князівства, складання топографії та описів монет Улуса Джучі (Золотої Орди), монети карбування ханів Криму. Описи та класифікація монет Кримського ханства та монет, карбованих в італійських володіннях в Криму наведені Отто Ретовським, фундаментальні праці якого залишаються актуальними і сьогодні. На сьогоднішньому етапі розвитку вітчизняної нумізматики є відсутність новітніх повних публікацій монетних типів ханів Гіреїв, які стали відомі за останні два десятиліття завдяки вдосконаленням технологій археологічних пошуків. На сучасному етапі вітчизняні нумізмати торкаються лише окремих аспектів монет кримського карбування ХV-ХVІІІ століть [2].

У ХІХ ст. нумізматики не лише починає позиціонуватися як окрема галузь історичної науки, але й відбувається її становлення як навчальної дисципліни, вводяться відповідні курси у Львівському університеті [16, с. 249–257], Кременецькому ліцеї, університеті ім. Св. Володимира у Києві [1, с. 54–57] та Чернівецькому університеті [19, с. 52].

Початок ХХ ст. відкриває нові наукові осередки вітчизняної нумізматики, зосереджені головним чином у мюнц-кабінетах та музеях. У 1926 році з метою координації нумізматичних досліджень Всеукраїнською Академією наук створено Секцію нумізматики, що об'єднала зусилля провідних нумізматів Української СРР – В. Ляскоронського, В. Шугаївського, Ю. Сецінського.

Перша половина ХХ ст. охоплює піднесення нумізматики, розширення кола досліджень вчених, що охоплює не лише класифікацію та приналежність монетних типів, а і складання топографії монетних знахідок, визначення основних монет, що приймали участь у місцевому грошовому обігу, вивчення питань метрології, ваги та проби монет, історії товаро- та грошового обміну, торгівельних зв'язків українських земель. Проте, основну увагу радянських нумізматів займає дослідження проблемних питань нумізматики античного Північного Причорномор'я. Негативним чином відобразились на розвитку вітчизняної нумізматики 30-ті роки ХХ століття,

що зумовлене масовими репресіями відносно української інтелігенції, що не минуло і провідних українських нумізматів: Р. Фасмера, О. Сіверса, В. Шугіївського, І. Спаського.

У другій половині ХХ ст. загострюється увага вчених на реконструкції грошового обігу українських земель в добу середньовіччя. В даному контексті працював видатний радянський нумізмат світового рівня, українець за походженням, Іван Спаський, основним спрямуванням низки наукових пошуків якого стали класифікація російських монет та проблеми грошового господарства в Росії в XVI–XVII ст. [18, с. 355–362]. Учнем І. Спаського є видатний український вчений Микола Котляр, який у своїх працях висвітлив основні етапи історії грошового обігу українських земель від найдавніших часів до Радянського періоду [5, с. 236–252], досліджував питання монетного обігу та грошової лічби на українських землях [6, с. 240], вивчав питання топографії монетних знахідок [7, с. 289–295].

Наукове висвітлення отримали також особливості регіонального грошового обігу та монетної лічби окремих українських регіонів, серед яких привертають увагу праці О. Огуя з дослідження грошового обігу Буковини [9, с. 179–183], Г. Козубовського в дослідження монетного обігу Наддніпрянщини [3, с. 55–56], Р. Шуста – Західноукраїнських земель [17, с. 39–50].

На початку ХХІ ст. у вітчизняній нумізматиці утвердились такі основні напрямки досліджень:

- Пошук центрів місцевого монетного карбування
- Типологія та класифікація монет карбування українських князівств
- Пошук нових монетних типів, карбованих на території українських земель
- Питання грошової метрології та лічби монет на Україні
- Впровадження інтернет- та комп'ютерних технологій в нумізматику, археологію, музейну справу

Використання новітніх методів дослідження, радіо-вуглецевого, рентгено-флуорисцентного аналізів, статистичних та математичних методів у нумізматику

До наукового вивчення залучаються також супутні нумізматичні матеріали – знаряддя карбування, вагові тягарці та торговий інвентар, елементи одягу для носіння монет (гаманці), скарбові ємності з кераміки.

Актуальним питанням для нумізматичної науки Східної Європи є вивчення грошового обігу в період XII–XIII століття, коли за даними вітчизняної історіографії відбулось різке скорочення кількості монет у обігу як засобу платежу, і в торгівлі Русі став домінувати натуральний обмін із використанням в якості прото-грошей срібних зливків-гривень. Вважається, в добу так званого «безмонетного» періоду використовували також в якості еквівалентів обміну шматки шкіри «куни» [12, с. 80–88]. Загалом, важко уявити різке зникнення із розвинутого товарно-грошового ринку Русі монет. У дійсності на Сході сталась криза видобутку срібла, внаслідок чого скоротився привіз арабських «куфічних» дирхемів, які складали поряд із європейськими денаріями основу грошового обігу Русі. Але вже наявні в обігу монети неодмінно продовжували своє функціонування в якості грошей, можливо, частково через нестачу грошової маси із скороченням привозу і збільшенням торгових оборотів, грошовий розрахунок доповнювався натуральним обміном. Та повного зникнення монет на декілька століть з економічної точки зору ми знаходимо неможливим. Дану позицію підтверджують також знахідки на території українських земель як одиничними знахідками, так і в скарбових комплексах дрібних монет денарієвого типу, карбованих у Саксонії, Англії, Данії та Норвегії в X–XII ст. Умовність визначення періоду XII–XIII століть як «безмонетного» відмічає і М. Котляр. За даними скарбових знахідок, складеними вченим, західноєвропейські монети фігурують в грошову обігу поряд із монетами Візантії і Халіфату, що вже були в обігу, сконцентровані головним чином навколо Києва. Появу зливкових гривень можна пояснити не зникненням монети, а відсутністю крупних срібних монет і зручність використання зливкових гривень у ремісничій сфері на ряду із еквівалентом обміну при стандартизації їх форми, ваги та проби металу [8, с. 48–50]. Тому, на нашу думку, усталену в історіографії тезу про повну відсутність монет в даному історичному періоді не можна вважати переконливою. Ця проблема

потребує подальшого наукового дослідження. Розширення топографічних даних і фіксування знахідок монет XI–XIII століть дозволить розширити уявлення про грошовий обіг українських земель в даний період, а також зробити висновки щодо дійсного рівня розвитку товарно-грошових відносин. Вдосконалення технічних пристроїв метало-пошуку дозволяє вводити в науковий обіг нові знахідки монет, що значно полегшить збір та систематизацію даних.

Недостатньо висвітленими у вітчизняній історіографії лишаються питання технологій карбування монет, зокрема, відсутні узагальнюючі праці, що описують технологічні прийоми та техніку, використовувану для виготовлення монет, що приймали участь у середньовічному грошовому обігу на теренах сучасної України. Досить актуальним у вітчизняній нумізматиці є також питання щодо узагальнення монет Золотої Орди. Ця проблема потребує створення фундаментального всеохоплюючої праці, яка б узагальнила здобутки з класифікації, типології, топографії знахідок, періодизації, метрології та лічби монет стосовно нумізматики Золотої Орди, для чого українській нумізматиці є відповідний інтелектуальний потенціал. Так, зокрема, вагомі здобутки у вивченні даних питань нумізматики українських земель має К. Хромов. Актуальні проблеми орієнталістики, нові дослідження, вивчення важливих питань щодо монетного карбування ханів Золотої Орди, Кримського ханства та інших емітентів Сходу висвітлені дослідником у виданні «Східна нумізматики в Україні» та відкритому інтернет-порталі «Спадкоємці Чингізхана та їх монети» [21], а також у численних наукових публікаціях у наукових нумізматычних журналах та конференціях.

Досить цікавим, проте майже не висвітленим питанням у історії грошового обігу та нумізматики є питання щодо фальшування монет в добу Середньовіччя в тому числі й на українських землях. Вважаємо досить перспективними дослідження цієї проблеми шляхом:

- визначення основних зразків монетних підробок
- виділення класифікації підроблених монет згідно їх об'єктивних та суб'єктивних ознак
- вивчення технологій виготовлення фальсифікатів
- визначення регіональних особливостей виявлення фальшивих монет в якості одиничних знахідок чи скарбових комплексів
- дослідження правового аспекту та законодавчого переслідування і покарання за даного типу злочини

До маловивчених питань грошового обігу українських земель, також, можна віднести дослідження наявності на грошовому ринку монет різних емітентів, що не залишили помітного сліду в монетних розрахунках наших земель, але закономірно трапляються в скарбах. Вчені давно звернули увагу на присутність в скарбах XVII століття шотландської дрібної монети – подвійного пенні короля Карла II, карбованому в 1632–1633 році [15, с. 187–188]. Більшої уваги вимагають і інші монети, що поступали в грошовий обіг українських земель і приймались в розрахунок в регіонах. Напрямами дослідження можуть слугувати знахідки монет:

- Тевтонського Ордену
- Лівонського Ордену
- Болгарії
- Трапезунду
- Франції
- Швейцарії
- Емітентів Священної Римської імперії
- Рагузи (сучасного Дубровніка)
- Іспанії
- Угорщини
- Генуї
- Молдавії та Валахії

В останні роки з'явилися праці присвячені, саме таким, малодослідженим, а часом і загалом недослідженим проблемам. Так, зокрема, українським вченим Василем Орликом вивчаються проблеми нумізматики держав хрестоносців, зокрема й питання участі монет Тевтонського та Лівонського орденів у грошовому обігу на українських теренах в добу середньовіччя, в тому числі й фальшування таких монет [10, 11, 20] та ін.

Таким чином, вважаємо, що можливими шляхами розвитку української нумізматики для досягнення гідного рівня у світовій історичній науці є:

- популяризація нумізматики серед студентів та школярів, складання більш широких та охоплюючи підручників
- збільшення державного фінансування, спрямованого на розвиток музейних фондів, створення сприятливих та легких умов для публікації праць молодих вчених
- сприяння популяризації краєзнавчого руху, зацікавленість молоді у пізнанні вітчизняної історії, зокрема з посиленою увагою на історії грошового обігу
- створення наукових товариств, дослідницьких центрів
- організація та проведення міжнародних наукових конференції на базі провідних університетів та історичних музеїв, організацію міжнародних симпозіумів, спільних проєктів
- створення цільових фондів на фінансування наукових грантів, що дадуть можливість вітчизняним вченим та молодим дослідникам зосередити увагу та наукові пошуки на актуальних проблемах нумізматики

Сучасними дослідниками вже порушувалось питання щодо необхідності створення єдиного державного наукового нумізматичного центру [4, с. 12–13]. В науковому середовищі на сучасному етапі відчувається гостра необхідність єдиного координуючого органу, який би заохочував, роз приділяв та сприяв розвитку нумізматики та вирішенню актуальних проблем у дослідження. Саме тому, на базі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди» створено навчально-науковий Центр дослідження проблем нумізматики та історії грошового обігу.

Основними завданнями Центру визначено:

- Здійснення наукових досліджень у галузі історії, історичної економіки, монетної справи та грошового обігу на території сучасної України

Центр забезпечує організацію та здійснення наукових досліджень у галузі історії, економічної історії, монетної справи та грошового обігу на території сучасної України за такими напрямками:

- генеза та еволюція економічних відносин в Україні;
- розробка нових напрямків і досліджень у галузі допоміжних історичних дисциплін;
- дослідження монетної справи та грошового обігу на території сучасної України у різні історичні епохи;
- взаємовплив розвитку монетної справи та грошового обігу між різними державами, розташованих в минулому на теренах сучасної України;
- популяризація збереження, дослідження та публікації нумізматичних пам'яток в Україні;
- створення власної електронної бази даних досліджених матеріалів;
- створення наукового архіву, його впорядкування і збереження;
- організація музею грошового обігу на території України;
- проведення наукових експедицій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Нумизматический кабинет / В.Б. Антонович // Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета им. св. Владимира. – Киев, 1884. – С. 54–57.
2. Бойко-Гагарин А.С. К вопросу о фальшивых монетах в Крымском ханстве во второй половине XV–XVI в. / А.С. Бойко-Гагарин // Восточная нумизматика в Украине. – К: «Логос», 2013. – Ч. III. – С. 79.

3. Козубовський Г.А. Деякі питання грошового обігу Київської та Подільської землі XIV–XV ст. / Г.А. Козубовський // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 55–56.
4. Козубовський Г.А. На жаль, в Україні досі не створено власних наукових нумізматичних центрів / Г.А. Козубовський // Українська нумізматика і боністика. – 2000. – № 1. – С. 12–13.
5. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України у вітчизняній історіографії / М.Ф. Котляр // Історіографічні дослідження в УРСР. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 4. – С. 236–252.
6. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1981. – 240 с.
7. Котляр М.Ф. Принципи та методика складання нумізматичної карти УРСР (IX–XIX ст.) / М.Ф. Котляр // Історичні джерела та їх використання: Зб. наук. праць. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 289–295.
8. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1971. – 174 с.
9. Огуй О.Д. Періодизація історії грошового обігу на Буковині та в Молдові (на основі письмових згадок в актових-літописному матеріалі XIV–XIX ст.) / О.Д. Огуй // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці, 1998. – Т. II. – С. 179–183.
10. Орлик В.М. До питання започаткування монетного карбування в державах хрестоносців (на прикладі Едеського графства) / В.М. Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірник наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. – Число 18. – С. 157–163.
11. Орлик В.М. Находки монет Тевтонского и Ливонского орденов в Украине / В.М. Орлик // Тезисы докладов Международной нумизматической конференции «Нумизматические коллекции: наследие исторической Литвы и связанных с ней стран – открытия для просвещения науки». – Вильнюс: 2012. – С. 175–177.
12. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты / В.Н. Рябцевич. – Минск: Народная асвета, 1977. – 401 с.
13. Толстой И.И. Древнейшие русские монеты великого Киевского княжества. Нумизматический опыт гр. И. Толстого / И.И. Толстой. – СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1882. – 272 с.
14. Шувалов П.В. Между нумизматикой и археологией / П.В. Шувалов // Археологические вести. – СПб., 1999. – № 6. – С. 372.
15. Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке, краткий очерк / В.А. Шугаевский. – Чернигов, 1918. – С. 187–188.
16. Шуст Р.М. Нумізматична наука у Львівському університеті (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Р.М. Шуст // Львів: місто, суспільство, культура. Студії з історії Львова. – Львів, 1999. – С. 249–257.
17. Шуст Р.М. Структура грошового ринку на Поділлі в XIV–XVIII ст. (за матеріалами монетних скарбів Хмельницького обласного історико-краєзнавчого музею) / Р.М. Шуст // Наукові зошити історичного факультету Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2001. – Вип. 4. – С. 39–50.
18. Янин В.Л. И.Г. Спасский и советская нумизматика / В.Л. Янин // Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1985. – Т. XVI. – С. 355–362.
19. Kaind R. Landeskunde der Bukowina / R. Kaind. – Czernowitz, 1895. – 52 s.
20. Orlyk V. False Coins of the Teutonic Order State in Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy / V. Orlyk // Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia i materialy. – Augustow – Warszawa, 2012. – S. 112–115.
21. www.hordecoins.folgat.net

Коцур В. Актуальные направления и организационные основы современных исследований средневековой нумизматики в Украине.

В статье рассматриваются актуальные направления и организационные основы современных исследований средневековой нумизматики в Украине.

Ключевые слова: *средневековая нумизматика, монеты, актуальные направления, организационные основы, Украина, исследования.*

Kotsur V. Current trends and organizational foundations of modern studies of medieval numismatics in Ukraine.

The article discusses current trends and organizational basis of current research medieval numismatics in Ukraine.

Key words: *medieval numismatics, coin, current trends, organizational principles, Ukraine, research.*

Одержано 13.03.2013